

TRENDY PREVENTIVNĚ VÝCHOVNÉHO PŮSOBENÍ V SOUČASNÉ ŠKOLE TRENDS IN PREVENTIVE-EDUCATIONAL ACTIVITIES IN CONTEMPORARY SCHOOLS

Blahoslav Kraus, Václav Bělík

Univerzita Hradec Králové, Pedagogická fakulta, katedra sociální patologie a sociologie

Summary

The prevention of social risk behaviour is a new aspect of educational activities in schools. It brings a number of questions how to proceed in different life and educational situations. The contribution presented here offers views on trends characteristic for the contemporary pedagogic reality. These trends react to topical problems of the social coexistence, which are presently encountered. Thus, we newly meet ethical education as a school subject, deal with the curricular reform and search for ways of positive affecting of the frequently adverse social reality through educational activities. In the contribution, we particularly consider the non-specific prevention – particularly from the standpoint of schools, i.e. prevention in the “common” work of pedagogues.

Key words: prevention – risk behaviour – social deviations – standards – education – school – social pedagogue

Souhrn

Prevence sociálně rizikového chování je novým aspektem školního výchovného působení. Nese v sobě řadu otázek, jak v různých životních a výchovných situacích postupovat. Uvedený příspěvek přináší pohled na trendy, kterými se dnešní pedagogická realita ubírá. Tyto trendy reagují na aktuální problémy společenského soužití, se kterými se potýkáme. Setkáváme se tak nově s etickou výchovou jako školním předmětem, zabýváme se kurikulární reformou a hledáme cesty, jak často nepříznivou společenskou realitu pozitivně usměrňovat výchovným působením. V příspěvku se zabýváme především prevencí nespécifickou – speciálně jejím školním pohledem, tj. prevencí v „běžné“ práci pedagogů.

Klíčová slova: prevence – rizikové chování – sociální deviace – normy – výchova – škola – sociální pedagog

V průběhu posledních dvaceti let výrazně přibylo společensky nežádoucích jevů a tím také vzrostl význam jejich prevence. Angažuje se v tomto směru velké množství pracovníků učitelů počínajíc přes řady dalších odborníků, pracovníků v různých institucích včetně policie. Také bylo investováno značné množství finančních prostředků. Výsledky veškerého tohoto snažení se však nedostavují, anebo jen v malé míře. U většiny sociálních deviací nedošlo ke zdatnému poklesu a v některých

případech se situace spíše zhoršuje. Celý problém je v tom, že se vše odehrává ve velmi složitých společenských poměrech.

Mění se systém hodnot. Do pozadí ustupují smysl pro povinnost, zodpovědnost, disciplína, poctivost, ohleduplnost, skromnost, akceptace povinnosti před takovými hodnotami, jako jsou bohatství, prožitky, schopnost sebeprosazování a hlavně úspěch především materiální povahy, a to za každou cenu. Zásadní změnu v hodnotové orientaci představuje po-

sun k výrazné konzumnosti. Neplatí „desatero“ ani jiné morální kodexy, platí úspěch, popularita a jedno jestli herce, politika či vraha. Jen když je jeho výkon hodný pozornosti.

Mění se sociální struktura, dochází k čím dál větší sociální diferenciaci a s ní spojené sociální exkluzi, což zřetelně souvisí s nárůstem sociálnědeviantního chování. Dalším závažným aktuálním sociálním problémem z hlediska společenské struktury je postavení střední vrstvy, která se s výraznou polarizací společnosti víceméně vytrácí. Stále více lidí ze střední vrstvy se propadá níže, stále méně jich má šance vystoupat směrem nahoru. Právě střední vrstva společnosti je ovšem nositelem norem a jejich respektování. Dodržování norem lze těžko očekávat u deklasovaných vrstev, minorit, ale stejně tak menší míra konformity se objevuje u vyšších společenských vrstev.

Nefunguje systém sociální kontroly. Ten je tvořen mechanismy, jejichž smyslem je zabezpečit stabilitu a pořádek ve společnosti prostřednictvím institucí za pomoci různých sankcí. V současné společnosti tyto mechanismy sociální regulace (právní, ekonomické, veřejné mínění) selhávají, ať se to týká policie, dalších orgánů státní správy nebo mechanismů v jednotlivých institucích, organizacích. Patříme k zemím s nejvyšší mírou korupce. Snad nejvíce však selhává veřejná kontrola poznamenaná egoismem (každý se starej sám o sebe), lhostejností, apatií, tendencí izolovat se od společenského dění. Namísto vlády byrokratických úřadů nastupuje vláda peněz.

Nedostatečná sociální kontrola má za důsledek nejen nedostatečnou sociální regulaci, ale také to, čemu P. Ondřejkovič říká „sociální koroze“, což je výraz všeobecné tolerance k osobním zájmům a jejich jednostranné upřednostňování před zájmy celku. V naší současné společnosti jsou tyto tendence více než zřetelné (7).

Dochází k rozporu mezi cíli a možnostmi, které společnost deklaruje, a mezi legálními prostředky jejich dosahování (sociální anomie). Materiální úspěch – bohatství je cílem veškerého počínání v současné společnosti, a jestliže se tento cíl nedaří naplnit, důsledkem je deziluze, frustrace. Znamená to pak demoralizaci, deinstitucionalizaci a jistým ventilem se stává zločin v nejrůznějších podobách od

daňových úniků až po ten nejbrutálnější. Problémem je neúnosná tolerance a tím i dostupnost např. alkoholu, podobně kouření tabákových výrobků. Připočteme-li k tomu ještě, jakými změnami prošel život rodin, nelze se divit, že stav je takový, jaký je.

To vše má dopady i na situaci ve školách. Týká se to např. ekonomické situace a zmíněné sociální diferenciaci. Školy mají různou úroveň co do materiálních podmínek pro svou výuku. Školy, které jsou blízké bohatým průmyslovým místům, a školy městské jsou často velmi dobře vybaveny – získávají „investory“ – svá bohatá města či vesnice –, kteří jim poskytou odpovídající sportoviště, vybavení učeben a další. Naproti tomu se také často setkáváme se školami, ve kterých chybí základní vybavení pro výuku předmětů, které učitelé vyučují, trpí nedostatkem peněz na kvalifikační, ale především na další vzdělávání pedagogických pracovníků.

Druhá změna, kterou dnešní škola prošla, se týká atmosféry ve školách, školního klimatu (2, 5). Tato změna rovněž odráží zmíněné společenské klima. Děti se k sobě, k pedagogům, rodičům, ale i k věcem okolo sebe přestávají chovat hezky, i když na konci 20. století začala snaha reagovat na tuto změnu, např. vznikaly alternativní školy (Montessori, Freinet, Dalton a další). V našem prostředí jsou však alternativní školy spíše izolovaným prostředím. Převážná většina dětí chodí do „škol běžných“, slangově jim učitelé říkají „továren“ – tento pojem odráží dlouhodobé snahy šetřit peníze a tím navyšovat počty žáků ve třídách. Počty dětí ve třídách se často drží na horní hranici, nejsou výjimkou školy o 800 a více žácích. Učitelé často učí ve třídě, ve které je celá řada dětí, jež mají specifické výukové, ale i výchovné potřeby a problémy a zasloužily by si jednoznačně individuální zacházení. I přes maximální snahu učitelů se to ovšem v těchto podmínkách nemůže dařit.

Je z této situace nějaké východisko? Dnes již samozřejmě nikdo neuvažuje o tom, že by pomocí výchovy bylo možné měnit společenský systém, na druhou stranu současná situace ve společnosti (v celosvětovém měřítku) dokazuje, že život v ní nedokáže zkvalitňovat ani oblast ekonomiky, ani např. právní. Objem práva se nezdá být zárukou spravedlnosti

a obecného bezpečí. Nadějí společenského vývoje je výchova. Ve výchově má lidstvo nástroj řízení a určité kontroly účinnější, nežli jsou mechanismy zákazů a příkazů daných předpisy a zákony (3, s. 39).

To ovšem znamená novou orientaci a nové přístupy ve výchovném procesu. Je třeba předznamenat, že efektivnost výchovného snažení v současnosti je poznamenána právě stavem současného světa, jak jsme jej charakterizovali v předcházející části. Kdybychom srovnali současnou situaci např. s dobou před padesáti a více lety, zjistíme, že nebylo třeba v procesu výchovy čelit mnoha negativním vlivům médií, nástrahám výrazné technizace života (negativním vlivům počítačové techniky, lákadlům, jako jsou hrací automaty), výrazné komercializaci života, nebylo třeba se zabývat ani problémy spojenými s devastací životního prostředí, s informační explozí a dalšími problémy společnosti, jak jsme je uvedli výše. Důsledkem je dnes řada nových oblastí výchovy a stále nových požadavků na výchovu (k dopravní kázní, environmentální, multikulturní, mediální atd.). Před školou a učiteli stojí stále náročnější a náročnější úkoly.

Z předcházejícího je zřejmé, že ve vztahu k prevenci máme na mysli prevenci nespecifickou, kterou pokládáme v dané situaci za zásadní. Ta se často chápe především jako snaha nabídnout co největší škálu různých volnočasových aktivit a děti zabavit v duchu pořekadla „kdo si hraje, nezlobí“. Stavíme U-rampy, pouliční hřiště, činnosti nabízejí nízkoprahová centra, vytvářejí se předpoklady pro zájmovou činnost na školách. To vše je v pořádku, ale musíme vycházet z toho, že nejlepší prevence spočívá v instalaci „mravního policajta“ v hlavě. Něčeho, co nám i jiným zabráňuje použít, využít intelekt, důvtip, sílu k socialitě, k deviantnímu jednání (8, s. 165).

Škola musí být formálním i neformálním centrem této nespecifické prevence. Formální stránka se skládá z několika oblastí – například škola musí úspěšně a aktivně zvládat komunikaci v případě již vzniklých nebo i potenciálně vznikajících výchovných problémů – jejím pomocníkem by v tuto chvíli mohl být Systém včasné intervence – a přirozenou by měla být snaha komunikovat s ostatními institucemi – socializačními činiteli. Škola by také

měla být iniciátorem a realizátorem preventivních programů. V dnešní době jsme velmi často svědky skutečnosti, že škola je uživatelem preventivních programů, které jí na zakázku někdo šikovný, často i za zajímavou odměnu, poskytuje.

Škola by díky svému školnímu vzdělávacímu plánu (dále ŠVP) měla nutit své pedagogy získávat takové vzdělání a připravovat jim takové podmínky, aby byli sami schopni se v prevenci sociálních deviací angažovat. Škola jako neformální centrum nespecifické prevence může být vnímána dle výzkumu E. Walterové, která píše o tzv. skrytém kurikulu školy – tj. to vše, co škola na dálku vyznačuje, co my jako obyvatelé obce vidíme, aniž bychom školu blíže zkoumali. Skryté kurikulum je nejenom chování lidí mezi sebou, ale i to, čemu v komerční oblasti říkáme firemní kultura, tj. způsob organizace činností, množství a kvalita zpracování činností, které realizujeme, mediální prezentace (která našim školách chybí často úplně) (9).

Výchovné působení nemůže v žádném případě spočívat pouze v předávání vědomostí, v realizaci výchovně-vzdělávacího procesu. Mělo by zasahovat celou osobnost ve smyslu rozvoje a formování charakteru. Jde o rozvíjení sociálních kompetencí, tedy schopnosti člověka existovat a obstát v životě společnosti, ve společenských strukturách na úrovni rodiny, zaměstnání, lokálního i širšího společenství a plnit řádně odpovídající role. Tento proces lze označit jako sociálněvýchovné působení (osobnostně sociální rozvoj). Tato činnost klade důraz na utváření sociálních dovedností, které umožňují a usnadňují život člověka ve společnosti (sociální komunikace, adaptace, navazování kontaktů, utváření optimálních mezilidských vztahů).

Snahy pedagogů v této oblasti dostávají určitý podpůrný nástroj a tím je etická výchova, která je již zavedena do škol jako samostatný předmět. Ona sama slouží jako preventivní činitel, který má kompenzovat nedostatky socializačních činitelů, které na děti působí, a rozvíjet pozitivní sociální dovednosti, jež by měl každý jedinec ovládat. Etická výchova žáka především vede: k navázání a udržování uspokojivých vztahů, k vytvoření si pravdivé představy o sobě samém, k tvořivému řešení

každodenních problémů, k formulaci svých názorů a postojů na základě vlastního úsudku s využitím poznatků z diskuse s druhými, ke kritickému vnímání vlivu vzorů při vytváření vlastního světového názoru, k pochopení základních environmentálních a ekologických problémů a souvislostí moderního světa.

Etická výchova, kterou na tomto místě vyzdvihujeme jako nový předmět ve školách, je však součástí většího celku, který má sloužit pedagogům jako podpora. Jsou jím rámcově vzdělávací programy, respektive učitelům mnohem bližší ŠVP. Většina šikovných učitelů na tento fenomén poslední doby pohlíží ze dvou pohledů – co mi ŠVP dávají a co jim musím obětovat já. ŠVP jsou zajímavým úkazem, který dává pedagogům příležitost velké volnosti, ale zároveň aktivity ve výuce. Mohou si hodinu postavit více na míru prostředí, ale i jednotlivým žákům, mohou zapojit mezi-předmětové vztahy, podívat se do jiných oblastí vědy a vzdělávání, více s dětmi cestovat apod. Obrácená mince ŠVP je často pedagogy zhodnocována jedním slovem „administrativa“ – jsou přehlceni množstvím dokumentů a formulářů, které jsou na kurikulární reformu vázány.

Výchova k žádoucím hodnotám se objevuje také v rámci tzv. průřezových témat. Zde už nikoliv jako vedlejší produkt výuky obsahu jednotlivých předmětů, ale jako vlastní téma (byť „výchova k hodnotám“ výslovně uvedena není). Zmíněné se týká následujících očekávaných výstupů průřezových témat: *osobnostní a sociální výchova* (vede k uvědomění si hodnoty spolupráce a pomoci, k uvědomění si hodnoty různosti lidí, názorů, přístupů k řešení problémů, přispívá k uvědomování mravních rozměrů různých způsobů lidského chování), *výchova demokratického občana* (přispívá k utváření hodnot, jakými jsou spravedlnost, svoboda, solidarita, tolerance a odpovědnost; motivuje k ohleduplnosti a ochotě pomáhat slabším), *výchova k myšlení v evropských a globálních souvislostech* (utváří pozitivní postoje k jinakosti a kulturní rozmanitosti, podporuje pozitivní postoje k tradičním evropským hodnotám), *multikulturní výchova* (stimuluje, ovlivňuje a koriguje jednání a hodnotový systém žáků, učí je vnímat odlišnost jako příležitost k obohacení, vede k angažova-

nosti při potírání projevů intolerance, xenofobie, diskriminace a rasismu) a *environmentální výchova* (přispívá k utváření zdravého životního stylu a k vnímání estetických hodnot prostředí, vede k vnímavému a citlivému přístupu k přírodě a přírodnímu a kulturnímu dědictví).

K výchově „dobrého charakteru“ ve škole volí Lickona tzv. dvanáct strategií (devět z nich se uskutečňuje v rámci třídy a tři v rámci celé školy). V rámci třídy by učitel měl:

- 1) Jednat jako ochránce/pečovatel, rádce a být žákům vzorem podporujícím jejich prosociální chování a korigujícím nevhodné jednání.
- 2) Vytvářet ve třídě morální společenství. Pomáhat žákům (studentům) se vzájemně poznat a respektovat, pomáhat si a cítit se plnohodnotnými členy třídy.
- 3) Praktikovat kázeň postavenou na tvorbě a uplatňování pravidel (norem) jako prostředku k rozvoji morálního usuzování, sebekontroly a respektu k druhým.
- 4) Vytvářet demokratické třídní prostředí, v němž mají žáci příležitost spolurozhodovat a nést svůj podíl odpovědnosti za utváření třídy jako místa, kde se dobře žije, učí a pracuje.
- 5) Učit hodnotám v rámci kurikula s využitím obsahu vyučovaných předmětů jako prostředku ke zkoumání etických témat.
- 6) Využívat kooperativního učení k rozvoji dovedností a návyků pomáhat druhým a pracovat v týmu.
- 7) Rozvíjet potřebu odvést „pocitivý“ výkon, „dobrou práci“ podporováním odpovědnosti za vlastní výkon a posilováním vztahu k hodnotám vzdělání a lidské práce.
- 8) Podněcovat morální reflexi prostřednictvím čtení, psaní, diskusí, debat a nácvičkou dovedností dělat správná rozhodnutí.
- 9) Učit žáky a studenty řešit konflikty tak, aby byli schopni nacházet spravedlivá a nenásilná východiska.

V rámci školy jsou doporučovány tři následující strategie:

- 10) Podněcovat a podporovat prospěšné a pomáhající aktivity žáků a studentů mimo třídu a školu s využitím modelů

a příležitostí, které nabízí život školní komunity a obce (regionu).

- 11) Vytvářet pozitivní morální kulturu v rámci celé školy počínajíc vedením školy přes morálně korektní vztahy mezi učiteli a ostatními dospělými osobami, vztahy k žákům a studentům, přes fungování žákovské či studentské samosprávy až po vytváření dostatku času a prostoru pro zabývání se záležitostmi s morálním a hodnotovým obsahem.
- 12) Získat rodiče a ostatní subjekty v obci a okolí pro snahu školy vychovávat k hodnotám a mravnosti. Podporovat rodiče jako první učitele morálky svých dětí (6, s. 78, 79).

Mimo etické výchovy a dalších výše zmiňovaných možností v dnešní škole najdeme další oblasti, které se zde objevují nově – jednou z nich je mediální výchova, která reaguje na problematiku vlivu médií, respektive možného negativního ovlivňování lidí prostřednictvím médií, kyberšikanu a jevy související. Dále je pro prevenci důležitá environmentální a ekologická výchova, sexuální výchova, výchova globální, demokratická a k evropanství, výchova pro orientaci na trhu práce, multikulturní výchova a další.

V neposlední řadě je také nutné si uvědomit, co rozumíme výše zmiňovaným preventivněvýchovným působením. Z definice, kterou používá MŠMT ve své Strategii prevence, vyplývá, že můžeme na prevenci ve školním prostředí nahlížet z mnoha různých pohledů – může to být pohled salutogenetický, pohled právní, pohled psychologický nebo sociálněpedagogický, který nahlíží na preventivněvýchovné působení jako na proces multifaktoriální.

1. Prevence v užším slova smyslu – jedná se o soubor aktivit, které realizuje speciálně vyškolený člověk (ve školním prostředí především školní metodik prevence nebo výchovný poradce), který má na starosti prevenci, a aktivity jsou zaměřeny na konkrétní specifické či nespecifické oblasti.
2. Prevence v širším slova smyslu – jedná se o veškeré výchovné působení, kterým působí všichni aktéři výchovně-vzdělávacího

procesu na objekty výchovy. Nejedná se pouze o přímé působení, ale i o nepřímé působení s využíváním takových postupů jako animace, organizování prostředí, mediace, metody inscenační, situační, režimové (4).

Právě druhé vnímání prevence je jakýmsi trendem současnosti. Napomáhají nám k tomu i výše zmiňované RVP. Ty nám dávají možnost do prevence na školní úrovni zapojit nejen školního metodika prevence a výchovného poradce, ale i ostatní pedagogy, dnes specialisty ve svých předmětech, a účelně je propojit spolu s dalším subjektem – rodiči.

Cílem školní prevence v tomto pojetí by mělo být:

- Změnit interakční vztahy ve škole, autoritativní atmosféru nahradit humanisticko-tvořivou.
- Podporovat harmonický rozvoj osobnosti žáka.
- Preferovat zdravý životní styl ve všech školních i mimoškolních aktivitách.
- Vytvářet podmínky pro formování zdravé osobnosti a odolnosti vůči sociálněpatologickým jevům.
- Vychovávat k zodpovědnosti za vlastní rozhodnutí.
- Vytvářet ve škole prostor na pomoc při řešení životních problémů žáků.
- Rozvíjet prosociální chování a utvářet zmíněné sociální kompetence.

Edukační úkoly v oblasti vytváření sociálních kompetencí jsou základním prvkem sociální profylaxe a prevence všech sociálních deviací. K jejich utváření je však třeba školy a pedagogy připravené takové úkoly zvládnout.

Důležitým prvkem pro skutečnost, že by škola, respektive pedagogové mohli být nejenom jakýmsi pomyslným sociálním indikátorem, ale skutečným lakmusovým papírkem všech neřestí dnešní doby. Účinným rozpouštědlem potenciale vzniklých problémů je formální a znovu i neformální zakotvení kompetencí, které pedagogům přináležejí. Nejde nám v tuto chvíli jenom o kompetence výukové (1), ale především kompetence výchovné a právní, které velmi pomohou pedagogům

získat podstatně vyšší společenskou prestiž a uskutečňovat své výchovně-vzdělávací nebo také preventivně-vzdělávací cíle.

Vzhledem k tomu, že klíčovou úlohu zde hraje osobnost pedagoga, je třeba se ptát, zda jsou pro dané výchovné činnosti dostatečně připraveni. Dle našeho výzkumu na všech pedagogických fakultách v ČR v roce 2007 tomu tak není (1). A právě tomu by měla být věnována podstatně větší pozornost. Dále je třeba analyzovat, jaké je postavení metodiků prevence ve škole i mimo školu, jak je metodik akceptován okolím, hodnocen, do jaké míry jsou kolegové ochotni spolupracovat, kdo je funkcí metodika pověřován, jaké má pro svou práci podmínky (materiální, časové).

K efektivnosti této práce by nepochybně přispělo, kdyby, podobně jako tomu je na Slovensku, byla zřízena funkce sociálního pedagoga. Za předpokladu, že by na školách fungoval, by řada výše zmíněných otázek a problémů byla řešena na profesionální úrovni.

LITERATURA

1. Bělík, V.: Problematika sociálních deviací v pregraduální přípravě učitelů. Olomouc, 2007, 150 s. UP v Olomouci. Nepublikovaná dizertační práce.
2. Grecmanová, H., Urbanovská, E.: Aktivizační metody ve výuce, prostředek školního vzdělávacího programu. Olomouc: Hanex, 2007, 180 s. ISBN 80-85783-73-8.
3. Komenda, S.: Výchova k životnímu prospěchu anebo k prospěšnému životu. Pedagogická orientace, 1994, č. 11, s. 36–39.
4. Kraus, B.: Základy sociální pedagogiky. Praha: Portál, 2008, 210 s. ISBN 978-80-7367-383-3.
5. Lašek, J.: Sociálně psychologické klima školních tříd a školy. 2. vydání. Hradec Králové: Gaudeamus, 2001, 161 s. ISBN 978-80-7041-699-2.
6. Lickona, T.: Educating for character: How our schools can teach respect and responsibility. New York: Bantam Books, 1992, 190 s.
7. Ondrejko, P.: Sociálna patológia. 1. vyd. Bratislava: VEDA, 2000, 545 s. ISBN 80-224-0616-3.
8. Večerka, K.: Prevence jako stav ducha. In.: Vybrané problémy sociální patologie. Sborník příspěvků ze semináře sekce sociální patologie MČSS, Šlovice, 2005. Praha: MČSS, 2005, 155 s. ISBN 80-903541-1-4.
9. Walterová, E.: Kurikulum: proměny a trendy v mezinárodních perspektivě. Brno: Masarykova univerzita v Brně, 1994, 185 s. ISBN 80-2010-0846-6.

Blahoslav Kraus, Václav Bělík
Blahoslav.Kraus@uhk.cz